

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МОЗАІЧНОГО МИСТЕЦТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Шевнюк О.Л., Феєр-Тураній Л.Е.

Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

В роботі розглянуто творчу спадщину періоду Київської Русі на прикладі мозаїк собору Софії Київської, де проаналізовано синтез візантійської культури з давньоруською, проведено огляд та дослідження зародження мозаїчного мистецтва. Виконано огляд основних осередків скловаріння, які зарекомендували себе в галузі мозаїчного мистецтва. Розглянуто технології створення мозаїк цього періоду, зокрема технологію якою володіли візантійські майстри. Проаналізовані мозаїки Софії Київської та виконаний аналіз мозаїчних технологій. Виконаний аналіз давньоруської мозаїки, про що зроблені відповідні висновки.

Ключові слова: Київська Русь, собор Софія Київська, мозаїка, смальта, скло, розчин (цемент), технологія.

Вступ. Зародження мозаїчного мистецтва в період Київської Русі припадає на XI століття. Саме в цей час починає будуватися величезна кількість церков. Як і в західноєвропейському Середньовіччі, архітектура Київської Русі була головним видом мистецтва, якому підпорядковувалися решта. У зв'язку з будівництвом, виникає потреба в оздобленні інтер'єра храмового приміщення. Серед видів образотворчого мистецтва перше місце належить монументальному живопису на основі візантійських традицій. Візантійські майстри для оздоблення інтер'єра соборів, використовували два види техніки монументального живопису: мозаїку та фреску. Завдяки цьому давньоруські майстри мали можливість перейняти ці види технік, а згодом і вдосконалити технологію та прийоми візантійських художників.

Про надзвичайно високий художній рівень розвитку мозаїчного мистецтва на території України свідчать мозаїки Софії Київської, фрагменти мозаїк Золотоверхого собору Михайлівського монастиря (що нині знаходяться в святій Софії та в Ермітажі), Десятинної церкви, Успенського собору Києво-Печерської лаври (У виконанні мозаїк вітварної частини церкви брав участь відомий давньоруський художник Аліпій), Михайлівського собору Видубицького монастиря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців, що розглядали тему скла та скловаріння в період Київської Русі, варто відзначити К. В. Павлишина. В його книзі [1]

можна ознайомитися з основними осередками скловаріння, та причинами занепаду цієї галузі. Олена Журухіна в науковій роботі «Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори» [2], та ряду інших авторів [3–5].

Мета статті. Метою даної роботи є визначення історичних передумов зародження та розвитку мозаїчного мистецтва в період Київської Русі на прикладі мозаїк собору Софії Київської.

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що творча спадщина візантійських майстрів, що працювали в Софії Київській та давньоруських майстрів має надзвичайно високий рівень, рівень наукового вивчення з даного питання ще потребує більш повного висвітлення.

Мистецтво мозаїки виділяється значною складністю не тільки у художньому плані, але й в технологічному. Мозаїчні зображення складаються зі смальти – кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського іга.

Подальше оздоблення храмів мозаїкою було неможливе без зародження скловарної справи на місці. До того ж літописні джерела та археологічні знахідки періоду Київської Русі (XI–XII ст.) свідчать про існування склоробних майстерень, які виготовляли мозаїчну смальту, прикраси, посуд, віконне скло.

В роботі [2] розглянуто скляні вироби візантійського походження, знайдені під час археологічних досліджень на території Старокиївської

гори, а саме: посуд, браслети, зроблені з темного синього прозорого чи напівпрозорого скла, орнаментовані золотом чи емаллю у вигляді геометричних фігур чи птахів, а також намистини й мозаїчні кубики, цитата з даної роботи: «Скляні вироби візантійського походження, що були знайдені під час археологічних досліджень садиби Десятинної церкви та Старокиївської гори, поділяються на предмети масового використання та предмети розкоші. Перші виготовлялися в майстернях Візантії або ж грецькими майстрами (передусім це стосується виробництва смальти) безпосередньо на території Давньої Русі на місцях будівництва храмів. Поряд організували склоробні майстерні, де варили смальту для мозаїки, яку використовували для оздоблення стін або підлоги. Залишки скляної маси використовували для виготовлення посуду та/або прикрас. Їх виробництво було масовим і вони стали предметом широкого торгівлі».

Давньоруський мозаїчний живопис X–XII ст. можна поділити на два види: мозаїки підлоги, що фрагментарно збереглися до нашого часу в деяких храмах епохи Київської Русі, і мозаїчний настінний живопис, яким оздоблювали найважливіші в релігійному та символічному плані й найбільш освітлені частини храмів – центральний купол, вівтар.

Найбільш яскравим прикладом монументального мистецтва є Софійський собор у Києві, що зберіг до наших днів оздоблення XI століття.

Софійський собор був закладений великим князем київським Ярославом Мудрим у 1037 році. Саме будівництво тривало 5–7 років. (Хоча є гіпотези згідно яких Ярослав Мудрий завершив будівництво започатковане князем Володимиром, його батьком.) Собор зводився візантійськими майстрами, хоча до будівництва залучалися й місцеві сили. Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але є абсолютно оригінальною, самостійною архітектурною спорудою. Оскільки Софія Константинопольська була типовим базилікальним храмом, розміщена під одним, грандіозного розміру, куполом, Київська Софія мала менші розміри й будувалася за хрестово-купольною моделлю. У своєму первинному вигляді собор був п'ятинефною хрестово-купольною будівлею з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді був розташований вівтар. Дванадцять малих куполів сходилися підіймалися до великого центрального купола. Так як собор присвячений Софії (символі мудрості), за задумом замовника, мав стверджувати християнське віровчення та могутність Давньоруської держави через архітектуру та живопис. Як зазначено в роботі [6], до наших днів збереглося 260 квадратних метрів мозаїк та близько трьох тисяч квадратних метрів фрескового розпису XI століття. Вибір сюжетів та розташування зображень підпорядковані чіткій системі ідейного задуму. У Софії Київській мозаїки головного купола і вівтаря собору гармонійно поєднуються з фресковим розписом. Та саме мозаїки виділяють центральний купол і вівтар – головні частини інтер'єру. Тут зображені основні постаті християнського віровчення, що розташовані в строгому порядку згідно

з «небесною ієрархією», що відповідає ієрархії феодального суспільства.

Як зазначив В.І. Лазарев в своїй роботі [7]: «По порівнянню с фресками мозаїки Софії Київської знаходились в кращих умовах збереження: їх не белили, вони не підвергались доделкам, за невеликими рідкими виключеннями, не прописувалися масляною фарбою. Лише мозаїки купола і барабана, а також фігура Аарона були в пізніше часи заштукатурені». Але обійтись без реставрації не може навіть мозаїка, одна з найцінніших та найбільш довговічних технік у мистецтві.

В 1952–1954 роках відбулася капітальна реставрація всіх мозаїк, а саме, очищення від бруду, пилу та копоті. Завдяки цим реставраційним роботам було відновлено автентичні кольори мозаїки. А згодом в 1884 році М. О. Врубелем був виконаний олійний живопис щоб реконструювати втрачені фрагменти мозаїки у верхній частині собору. У простінках світлого барабана собору збереглася лише верхня частина мозаїчної постаті Павла, з дванадцяти апостолів, та тільки один ангел в блакитному вбранні. Під барабаном на сферичних парусах, що підтримують центральний купол знаходяться зображення євангелістів. Лише мозаїчне зображення євангеліста Марка яке повністю збереглося. Також до наших днів фрагментом зберігся євангеліст Іоанн та столик євангеліста Матфія. А інші це – реконструкція виконана в техніці олійного живопису.

«Севастійські мученики» розташовані на північній і південній підпружних арках і являють собою п'ятнадцять мозаїчних медальйонів із зображеннями мучеників.

Мозаїчна сцена «Благовіщення» знаходиться на стовпах передвітарної арки (над іконостасом). Ліворуч – архангел Гавриїл, а праворуч – діва Марія.

В архітектурному плані далі знаходиться головний вівтар Софіївського Собору, що найпишніше оздоблений мозаїчними зображеннями.

Над аркою вівтаря розміщена композиція «Деїсус». Це три медальйони з погрудними зображеннями Ісуса Христа (в центрі), Іоанна Хрестителя та Богоматері (по боках). Діаметр бокових медальйонів 0,85 м, центрального медальйона 0,9 м.

В склепінні вівтарної апсиди розташована, напевно, найбільш знаменита мозаїчна Богоматір – Оранта. Діва Марія постає на золотому мерехтливому фоні. Оранта – назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка підняла у молитовному жесті руки і молиться. Мозаїка сягає 6 метрів в висину. На ній – синій хітон, пурпуровий мафорій із золотими складками і червоні чобітки. Біла хустка звисає із-за червоного пояса. Постаць Оранти виділяється серед мозаїк собору особливо пишною, величчю, монументальністю. Є шедевром в мозаїчному мистецтві.

Під Орантою знаходиться багатофігурна композиція «Свхаристія» – що зображає сцену причащення апостолів. У центрі – престол малинового кольору, що надає композиції особливої кольорової насиченості. Біля нього стоять ангели з рипідами (опахалами). Біля ангелів двічі зображено постаць Ісуса Христа, який причащає хлібом (ліворуч) і вином (праворуч) апостолів, що підходять до нього з обох боків для причащення.

Апостолів очолюють Петро та Павло. Апостоли і ангели в світлому вбранні, а Спаситель – у синьому плащі і в пурпурному хітоні із золотими складками. Трьох крайніх лівих апостолів в «Євхаристії» дуже складно визначити, дослідники так і не прийшли до єдиного висновку, хто тут зображений. Дві фігури, крайні праворуч, не збереглися – вони були написані фарбами, під час однієї з реставрацій, що проводилися в XIX столітті. Можливо це апостоли Варфоломій і Фома.

Євхаристія – одне з головних церковних таїнств, в якому хліб і вино перетворюються в тіло і кров Христову. Дійство євхаристії становить суть основного християнського богослужіння – літургії. На причасті віруючі, куштуючи хліб і вино, в яких втілені «справжнє тіло» і «справжня кров» Спасителя, отримують заповірю вічного життя.

Зображення апостолів, що причащаються, широко використовується в X–XI століттях та традиційно розміщується у вівтарі, в центральній апсиді. У святій Софії «Євхаристія» представлена вже розвинена іконографія цього сюжету.

Мозаїчні зображення Євхаристії та Святительського чину розділяють орнаментальні мотиви.

У нижньому ярусі апсиди зображено «Святительський чин» («отці церкви») – святителів архidiaкони (оригінальна мозаїка збереглася у верхній частині фігур). А саме: Іоанн Златоуст, Василь Великий, Архидиакон Лаврентій, Святитель Григорій Чудотворець, Святитель Григорій Ніський, Святитель Григорій Богослов, Святитель Епифаній, Святий Климент папа Римський. Обличчя святителів наділені індивідуальними психологічними характеристиками і роблять «Святительський чин» одним з найвищих зразків древньоруського монументального живопису. Особливо художньо виразною є голова Іоанна Златоуста (у правій частині композиції).

У головному вівтарі знаходяться також мозаїчні зображення, а саме: Аарон, Христос-Ієрей, Апостол Павло.

Мозаїки Софії Київської гарні за колоритом оскільки багаті на різноманітні кольори та їх відтінки. Постаті святих виконані кольоровою смальтою і виділяються на золотому мозаїчному тлі. Золотий фон складається з шматочків тонкого прозорого шару скла, що зверху покриває золоту фольгу для її захисту. До речі, як нам свідчать археологічні знахідки смальту для золотого фона робили на місці, оскільки вона була необхідною у величезній кількості. Смальта ідентична і виконана за рецептом візантійських майстрів про

це нам може свідчити хімічний аналіз смальти Софії Константинопольської та Київської.

В роботі [8] надано інформацію про кольорову гамму смальти використаній в Софії Київській: «При всій кольоровій різноманітності мозаїк переважними тонами є синій і сіро-білий у поєднанні з пурпуровим. Кожний колір має багато відтінків: синій – 21, зелений – 34, червоно-рожевий – 19, золотий – 25 та ін. Це свідчить про високий розвиток у Стародавній Русі скловарної справи і техніки виготовлення смальти. Всього палітра мозаїк Софійського собору налічує 177 відтінків кольорів. Смальта виготовлена зі скла, забарвленого в різні кольори додаванням солей і окислів металів».

Візантійські майстри виконували мозаїчні зображення прямим набором, а саме ставили шматочки смальти безпосередньо в сирий розчин. Цей технологічний спосіб потребує величезної майстерності виконання, так як зображення виконуються одразу в один прийом. Грунт під мозаїчними зображеннями тришаровий, загальна товщина якого 4–6 см. Кубики смальти у середньому розмірі близько 1 смі. У наборі обличчя часто зустрічаються більш дрібніші кубики – близько 0,25 смі. Крім смальти, використовували також природне каміння, що теж кололося на кубики.

Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сиру поверхню штукатурки під різними кутами. Ось чому нам здається ніби мозаїчні зображення рухаються, що справляло і справляє велике враження на відвідувачів собору. Майстри виявили глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями тобто гра шириною шва, та великими колірними площинами.

На жаль, імена мозаїстів невідомі. Однак художні особливості окремих зображень і способи укладання смальти дають можливість визначити кількість майстрів. Це вісім чоловік (не рахуючи підмайстрів).

Висновок. Таким чином, в Київській Русі, були сформовані передумови для зародження, а в подальшому і для бурхливого розвитку мозаїчного мистецтва. Жанри монументального живопису – фреска і мозаїка – склалися на основі візантійських шкіл. В результаті такого синтезу мозаїчне мистецтво органічно засвоювало нові теми й образи, стилістичні та іконографічні впливи мистецтва Візантії, пристосовуючи його до потреб того часу та до естетичних смаків русичів.

Список літератури:

1. Павлишин К. В. Вітраж: історія, технологія, перспективи розвитку. Київ. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. – С. 164.
2. Бугусевич В. А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве // Краткие сообщения Института археологии. – 1954. – Вып. – С. 14–20.
3. Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Поляков С. Є., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Київ, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, 1998/92.
4. Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972.
5. Олена Журухіна. Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори. Opus mixtum: № 3 / [ред. кол.: Є. Архипова, Н. Писаренко, О. Комар, В. Козюба, Л. Чміль]; Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2015. – С. 119–129.
6. Тоцька Ф. Мозаїки та фрески Софії Київської. – К.: «Мистецтво» 1975, с. 75.

7. Лазарев В. И. «Мозаики Софии Киевской» с приложением статьи А. А. Белецкого о греческих надписях на мозаиках. Москва «Искусство» 1960, с. 71.
8. Софія Київська. Заповідник. Софіївський собор у Києві. Мозаїки Софіївського собору. Режим доступу до матеріалів: http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/mozaiki_sofiivskogo_soboru.shtml

Шевнюк О.Л., Феер-Тураний Л.Э.

Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ МОЗАИЧНОГО ИСКУССТВА В КИЕВСКОЙ РУСИ

Аннотация

В работе рассмотрено творческое наследие периода Киевской Руси на примере мозаик собора Софии Киевской, проанализировано синтез византийской культуры с древнерусской, проведен осмотр и исследование зарождения мозаичного искусства. Выполнен обзор основных очагов стекловарения, которые зарекомендовали себя в области мозаичного искусства. Рассмотрены технологии создания мозаик этого периода, в частности технологию, которой владели византийские мастера. Проанализированы мозаики Софии Киевской и выполнен анализ мозаичных технологий. Выполненный анализ древнерусской мозаики, о чем сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: Киевская Русь, собор София Киевская, мозаика, смальта, стекло, раствор (цемент), технология.

Shevnyuk O.L., Feuer-Turany L.E.

National Academy of Fine Arts and Architecture

HISTORICAL BACKGROUND OF DEVELOPMENT MOSAIC ART IN KIEVAN RUS

Summary

In this work the creative heritage of the Kyivan Rus period is considered on the example of the mosaic of the Cathedral of Sophia of Kyiv, where the synthesis of the Byzantine culture with the Old Russian is analyzed, the review and research of the origin of mosaic art was carried out. An overview of the main glass-forming centers, which have proven themselves in the field of mosaic art. The technology of creating a mosaic of this period, in particular the technology used by the Byzantine masters, is considered. The mosaics of Sophia of Kiev have been analyzed and the analysis of mosaic technologies has been performed. An analysis of the Old Russian mosaic has been made, about which the corresponding conclusions have been developed.

Keywords: Kievan Rus, St. Sophia Cathedral, mosaic, smalt, glass, solution (cement), technology.